

Розділ I

**ЄВРЕЙСЬКИЙ
І ГРЕЦЬКИЙ ТЕКСТИ БІБЛІЇ**

РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ СВЯТОГО ПИСЬМА ЗА 65 РОКІВ ПІСЛЯ ВІДНАЙДЕННЯ СУВОЇВ МЕРТВОГО МОРЯ

Емануель Тов

Єврейський університет, Єрусалим

Вступ

Предмет дослідження – біблійні сувої за 65 років після їх віднайдення в районі Мертвого моря. Мета – поглибити розуміння тексту єврейського Писання. За 65 років вивчення тексту Біблії дуже змінилося: окремі біблійні книги зазнали драматичних і революційних змін, а інші – ні. Тепер ми знаємо, що дві тисячі років тому біблійні сувої багато в чому відрізнялися один від одного, тож можемо пересвідчитись, якими вони були в ті часи. Ці знання допомагають краще розуміти текст Біблії. Водночас потрібно пам'ятати, що сувої Мертвого моря було скопійовано через 100 років після написання останньої книги єврейської Біблії – Даниїла, а в інших випадках – три, чотири або п'ять століть після того, як їх було написано. Це значний період. Хоч нам вдалося наблизитися до першоджерельної інформації про єврейську Біблію, проте залишаємося віддаленими століттями від перших копій. Тобто немає ніяких доказів, щоб довести або спростувати теорію чотирьох джерел П'ятикнижжя, або встановити, чи розділи 40-66 Книги Ісаї написав пророк, який не був Ісаєю, сином Амоса, котрий написав перші 39 розділів.

Для початку нам необхідно визначити, що є що. Для нас Біблія – це збірка єврейських священних Писань, які здебільшого збігаються із християнським каноном Старого Завіту¹. Термін «Біблія» стосується і Нового Завіту, але книг останнього не знайдено серед сувоїв Мертвого моря, тому ми обмежимося єврейською Біблією.

Сьогодні єврейська Біблія доступна завдяки сучасним англійським перекладам, зокрема: *NRSV* (New Revised Standard Version), *NIV* (New

¹ Християнський канон охоплює додаткові книги – т. зв. второканонічні, які дійшли до нас через грецький переклад Септуагінти (LXX).

International Version) або в єврейському перекладі *JPS* (Jewish Publication Society). Вона дійшла до нас завдяки середньовічним рукописам тисячолітньої давнини єврейською й арамейською мовами. Остаточо їх було скопійовано з сувоїв кінця першого тисячоліття та давніших, але, як ми побачимо, зв'язок між ними набагато складніший. Незмінним залишається той факт, що всі видання єврейсько-арамейської Біблії мають свою підставою середньовічні рукописи. До того ж, сучасні переклади здебільшого ґрунтуються саме на цих джерелах, а не на давніших.

Тепер розглянемо сувої Мертвого моря. У 1947-1956 рр. 10 тис. фрагментів різної величини знайдено в 11 печерах біля Ваді-Кумран, переважно в печерах 1, 4 і 11. Ці сувої написано в 250 р. до н. е. – 70 р. н. е. Найцінніші з них збереглися у глечиках. Деякі з цих фрагментів великі за розміром, більшість – середні або малі. Рідше трапляються сувої дуже великі (себто повні) та дуже малі. Ці фрагменти становлять 930 текстів, котрі колись були цілісними документами, написаними єврейською, арамейською та грецькою мовами. Кумранські сувої містять близько 210 фрагментарних рукописів з єврейської Біблії.

Коли ми вживаємо термін «сувої Мертвого моря», то, перш за все, думаємо про печери в районі Кумрану. Втім, залишки сувоїв було знайдено і на півдні Кумрану – в Нахал-Хевері, Нахал-Зеелімі й на вершині Масади, деякі – під підлогою синагоги. Тексти з Масади одного періоду з кумранськими, а тексти з інших місць написано пізніше (аж до 135 р. н. е.). Найцікавішими є рукописи, знайдені в Кумрані.

Важко адекватно описати зміст фрагментів сувоїв Мертвого моря з Кумрану. Майже всі – це уривки художніх творів, що суттєво впливає на наше розуміння важливості їхнього місцеперебування. Більшість фрагментів з інших районів Юдейської пустелі – це «документальні тексти», що стосуються повсякденного життя: квитанції, контракти та різні списки. Ще одна відмінність між сувоями Кумрану й іншими текстами Мертвого моря – майже всі кумранські тексти написано на пергаменті, інші ж – переважно на папірусах.

Щодо Кумрану, то, згідно із загальноприйнятою теорією, там у 100-50 рр. до н. е. до 68 р. н. е. жила група ессенів², які, вирушивши в пустелю, взяли з собою сувої, що походили з різних частин Ізраїлю і Юдеї. Вони також писали нові твори та копіювали сувої в самому Кумрані. Багато текстів Кумрану біблійні, завдяки чому маємо прекрасний опис передання біблійного тексту в добу 250 р. до н. е. – 70 р. н. е. Найстаріші сувої

² Згідно з поправленою хронологією J. Magness, *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Co 2002, 65.

свідчать про період перед поселенням у Кумран, адже поселенці принесли їх у місцевість біля Мертвого моря. Підтримка чи спростування позиції більшості науковців щодо належності кумранської спільноти до есенів не має принципового значення для нашого розуміння біблійних сувоїв. Зрештою, більшість учених погоджуються, що деякі або й усі знайдені в Кумрані сувої було скопійовано для Кумрану. І найважливіше: ми не знайшли підстав для тверджень про навмисну зміну тексту книжниками Кумрану з метою впровадження сектантських поглядів у копійовані ними біблійні сувої.

Завдяки літературним творам, віднайденим у печерах, ми тепер бачимо чітку картину єврейської літератури цього періоду. Розмаїття текстів радше відображає літературний смак кумранської спільноти. Позаяк це припущення не остаточне, то з певністю можемо стверджувати лише те, що члени громади володіли цими писаннями. Композиційно сувої поєднують різні жанри: мудрісну літературу, псалми, біблійні інтерпретації, апокаліптичні твори, календарні документи, молитви, переписані біблійні книги, есхатологічні твори, а також тексти магічних ритуалів, які частково уклали члени кумранської спільноти. Майже кожен знайдений у Кумрані текст розширює наше розуміння літературного жанру, до якого він належав. Деякі сувої написано по-сектантськи, загадковою мовою. Чимало сувоїв збереглися у багатьох примірниках, що дає змогу простежити зв'язок між копіями.

Єврейсько-арамейські сувої

Знайдені в Кумрані біблійні сувої Мертвого моря стали такими популярними, що більшість дослідників вважає, ніби документи Кумрану стосуються лише 24 канонічних книг єврейського Писання. Натомість біблійні фрагменти – це лише чверть від загальної кількості рукописів. Аналіз сувоїв наштовхує на думку, що спільнота Кумрану доклала чималих зусиль, щоб зібрати всі книги Писання, а також інші, які вважала важливими. Це припущення ґрунтується на тому, що в текстах Кумрану представлено *всі* канонічні книги єврейської Біблії, за винятком маленької Книги Естери. Її відсутність, на мій погляд, випадкова, бо пергамент книги всього на 10 розділів, імовірно, могли з'їсти кумранські черв'яки. Інші вчені стверджують, що Книгу Естери громада Кумрану відхилила або про неї не знала, але я прихильник прозаїчнішого пояснення.

1. Кількість біблійних примірників, знайдених у Кумрані³

Остаточна кількість біблійних сувоїв – 210-212 фрагментарних сувоїв із Кумрану, які репрезентують 224-226 фрагментів книг єврейсько-арамейської Біблії, і 25 фрагментарних сувоїв з інших місць Юдейської пустелі. Проте існують різні підходи до їх підрахунку, – в залежності від класифікації груп фрагментів у різних рукописах або їх комбінації в одному рукописі. Наприклад, чи 4QJer^{b,d,e} справді складається з трьох рукописів, як заявлено в їх публікації у «Discoveries in the Judean Desert» (DJD) XV; і чи справді сегменти Второзаконня та Виходу 4QDeut^f є частинами одного і того ж рукопису, як стверджено в DJD XIV? Через ці та подібні питання подані числа лише приблизні.

Кумранські печери містять майже 200 примірників, написаних звичайним єврейським письмом, яке ще відоме під назвою «квадратне», або «арамейське». Крім того, знайдено фрагменти 11 або 12 біблійних сувоїв палеоеврейським письмом, яке нам відоме з давніх надписів і монет⁴.

Більшість текстів – це звичайні біблійні сувої, але деякі із названих «біблійними» не є такими у звичному розумінні цього слова і, попри переважно біблійний зміст, можуть належати до іншого жанру творів. Зокрема, серед чотирьох знайдених у печерах фрагментів – декілька скорочених творів або композиції, що ґрунтуються на витягах. Наприклад, 4QExod^d пропускає нарративні 13:17-22 і весь розділ 14. Два сувої Пісень – 4QCant^a і 4QCant^b – пропустили деякі любовні пісні, а один містить лише частину книги і закінчується стихом 5:1 традиційного тексту. У таких літургійних колекціях, як великий сувій Псалмів із печери 11, переставлено псалми згідно з певними темами – мабуть, для використання в богослужінні кумранської громади. Ці та інші збірки псалмів також пропустили декілька біблійних псалмів, додаючи неканонічні, зокрема Псалом 151, що також міститься в Септуагінті та відомий як автобіографічний псалом Давида. Дані про незначні деталі в таких сувоях важливі для текстуальної критики, а значні відмінності, як-от зміна послідовності, додавання й пропускання псалмів, не є принциповими для розуміння Святого Письма. Однак серед учених нема одностайності: частина з них твердить, що колись авторитетним був інший порядок псалмів,

³ Статистика ґрунтується на підсумку мого дослідження: E. Tov, *Revised Lists of the Texts from the Judaean Desert*, Leiden-Boston: Brill 2010.

⁴ Походження і зміст цих сувоїв досі незрозумілі, але існує ймовірність, що вони походили зі середовища садукеев. Ці фрагменти містять переважно тексти Тори і Книги Йова – їх традиційно приписували Мойсеєві. Староеврейські сувої скопійовано надзвичайно акуратно й вони майже не містять вставок пізніших рукописців.

і що однаково поширеними в давньому Ізраїлі були як довша традиційна форма Пісні Пісень, так і короткі сувої цієї книги⁵.

Табл. 1. Біблійні сувої, знайдені в Кумрані (2009)

<i>Книги</i>	<i>Квадратне письмо</i>	<i>Староєврейське письмо</i>	<i>Примітки з покликанням на додаткові книги</i>
Буття	20-21	3	4QGen-Exod ^a вміщує Вх; 4QpaleoGen: Вх ¹ ; 4QRP ^a : Бт, Вх; 4QRP ^b : Бт, Вх, Чс, Вт; 4QRP ^c : Бт-Вт
Вихід	15	1	4QExod ^b вміщує Вх; 4QExod: Льв ^f ; 4QRP ^d : Вх, Чс, Вт
Левіт	10	4	4QLev-Num ^a вміщує Чс
Числа	5	1	
Второзаконня	30	2	4QDeut ^g вміщує Вх
Ісуса Навина	2		
Суддів	3		
Самуїла	4		
Царів	3		
Ісаї	21		
Єремії	6		
Єзекиїла	6		
Малі пророки	8-9		4QXII ^{bg} містить більше, ніж одну книгу
Псалми	36		
Приповідки	4		
Йова	3	1	
Пісня Пісень	4		
Рути	4		
Плач Єремії	4		
Проповідника	2		
Даниїла	8		
Езри-Неемії	2		
Хроніки	1		

⁵ Деякі сувої містять понад одну біблійну книгу: 4QGen-Exod^a, 4QpaleoGen-Exod¹, 4QExod^b та, ймовірно, також 4QExod-Lev^f, 4QLev-Num^a і Mur1; останній, напевно, містить Буття, Вихід та Числа (див.: DJD III, 75-78 та пластини XIX-XXI). У будь-якому разі не маємо переконливих доказів, що сувої містили всю Тору. Фрагменти сувоїв деяких «Малих Пророків», ймовірно, походили із сувоїв, що містили всі ці книги.

Кількість примірників книг вказує на різний ступінь інтересу до них: Буття (20-23), Второзаконня (32), Ісаї (21) і Псалми (36) були найпопулярнішими серед кумранських мешканців: їм імпував проповідницький стиль Второзаконня, тож вони писали власні твори, наслідуючи цю книгу; їхнє богослов'я перебувало під сильним впливом Ісаї; відтак вони створили кілька збірок псалмів як інтерпретацію біблійних; серед сувоїв Кумрану знаходимо кілька переспіваних біблійних історій, джерелом для яких була Книга Буття.

2. Канон Кумрану?

Вчені часто дискутують, які книги єврейського Писання були авторитетними у стародавньому Ізраїлі та Єгипті. Значення висловлювань LXX відрізнялися від тих, що побутували у традиційному єврейському мазоретському тексті (MT). Однак не цілком зрозуміло, чи грецький текст відображає ситуацію в Єгипті чи в Ізраїлі, чи і там, і там, оскільки ми більше не пов'язуємо LXX з Єгиптом. Тільки Тору і деякі додаткові книги було перекладено в Єгипті, а більшість інших, імовірно, – в Ізраїлі. Деякі додаткові книги Септуагінти, які не входять у MT (т. зв. апокрифи), добре засвідчені в Ізраїлі та, особливо, Кумрані. Зокрема, ми знайшли єврейську Книгу Сираха в Кумрані й Масаді, а також грецький Лист Єремії, єврейський та арамейський текст Книги Товита – в Кумрані. У Кумрані також віднайдено багато примірників книг «Ювілеїв» та «Еноха», а також кілька копій «Храмового сувою». Ймовірно, ці три книги були тут авторитетними. Т. зв. Псалом 151 теж віднайдено в Кумрані, як і кілька апокрифічних [сирійських].

У цьому контексті важко оцінити знайдені в печерах Кумрану біблійні книги. Деякі вчені надають великого значення самому факту віднайдення певних сувоїв у Кумрані та стверджують, що всі біблійні й апокрифічні сувої були однаково авторитетними. Інші ж схиляються до думки, що присутність сувою в Кумрані не обов'язково свідчить про його авторитет. Деякі вважають, що канон Кумрану був відкритим, а інші трактують його як більш-менш закритий, але такий, що охоплював більше книг, ніж MT. Ймовірно, доречніші інші критерії для визначення авторитетного статусу, ніж посилання на велику кількість копій («Ювілеї», сектантські писання) або формулу цитування «як написано...». В обох випадках ми повинні зарахувати книгу «Ювілеїв» до книг, які кумранська спільнота приймала. Іншим критерієм нам може слугувати принцип багатого оформлення деяких канонічних сувоїв, як, наприклад, масадських Псалмів та «Храмового сувою» (11QT^a). Словом, статус авторитетних канонічних книг єврейського Писання в Кумрані

мали, ймовірно, декілька додаткових книг. Авторитетність багатьох кумранських сувоїв залишається непевною, але важливість цих знахідок для текстуальної критики Біблії – незаперечна.

3. Кумранські сувої і текстуальна критика

До віднайдення сувоїв у Кумрані єврейський текст Біблії, що містився в сучасних її виданнях, ґрунтувався на середньовічних рукописах, яким по тисячу років. Це може видатися дивним, але єврейське Писання не унікальне в цьому плані, оскільки видання багатьох грецьких та латинських авторів, як і Самарянське П'ятикнижжя (СП), ґрунтуються на середньовічних джерелах. Коли говоримо про середньовічний текст єврейської Біблії, то маємо на увазі традиційний, тобто мазоретський. Це основний текст у юдаїзмі та базовий текст єврейської Біблії для християнства, як і для наукового світу, зокрема для всіх сучасних перекладів Святого Письма. Відповідно, навіть якщо ви не знаєте технічного терміна «мазоретський текст», то швидше за все, вам доводилося читати, чи пак цитувати, з нього.

Як впливає використання видань Біблії, що ґрунтуються на середньовічних рукописах, коли ми тепер маємо сувої Мертвого моря, старші на тисячу років? З одного боку, кумранські сувої фрагментарні, отже складні для використання. З іншого – сувій Ісаї з печери №1 цілий, і його можна легко порівняти із середньовічними рукописами. Передусім, середньовічні рукописи МТ точні й дуже добре відображають текст деяких сувоїв з Юдейської пустелі. Тому, незважаючи на пізнє датування текстуальної основи видання Біблії, тепер ми знаємо, що вони передають древні тексти дуже добре. Однак така позитивна презентація МТ була би спрощеною, тому нам потрібно розглянути текстуальну картину в цілому.

4. Різні типи сувоїв

Ми можемо продемонструвати, що текст середньовічних рукописів ідентичний тексту сувоїв Юдейської пустелі, яким по дві тисячі років. Цей текст не змінився за два тисячоліття, що можна вважати чудом. Не божественним, а рукотворним, бо т. зв. мазорети – хранителі Мазори – ретельно охороняли його від змін. Єдині зміни в мазоретському тексті – додані у X ст. голосні літери і знаки наголосу (*te'amim*). Відповідно до єврейської та християнської традицій вони відображають стародавню усну традицію з часів одкровення на Синаї. Перший висновок, на якому ми хотіли б наголосити: *мазоретський текст уже існував у сувоях з Юдейської пустелі*. Ми називаємо ці тексти протомазоретськими.

Знайдені в Кумрані фрагментарні протомазоретські сувої відрізняються від аналогічних з інших місць цього ж регіону. Точніше, всі 25 сувоїв, знайдених в *інших* місцях Юдейської пустелі, тобто не в Кумрані, ідентичні середньовічним консонантним текстам МТ, тоді як протомазоретські сувої Кумрану дещо відрізняються. Це стосується текстів, знайдених у Нахал-Хевері, Нахал-Зеелімі, Ваді-Мураббааті й Масаді. Середньовічний текст дещо відрізняється правописом, деякими деталями, параграфуванням і розміщенням окремих псалмів. Ці варіації нагадують внутрішні розбіжності середньовічних рукописів МТ. Іншими словами, тексти з Масаді, яким по дві тисячі років, не більше відрізняються від середньовічних, ніж ті відрізняються між собою. Відповідно, *Codex Leningradensis* (L) – найстаріша повна копія МТ – і тексти з Юдейської пустелі за межами Кумрану належать до однієї групи, тобто до внутрішнього кола проторавинських текстів. Це внутрішнє коло містило консонантні позначки МТ тисячу або й більше років до виникнення кодексів Мазори. З іншого боку, велика група МТ-подібних сувоїв із Кумрану дещо дистанційована від середньовічного тексту. Принципове питання – кількість відмінностей. Зокрема МТ-подібні кумранські сувої більше відрізняються від кодексу L, ніж від інших сувоїв із Юдейської пустелі.

На нашу думку, різні типи протомазоретських сувоїв із Юдейської пустелі – це предмет спекуляцій: така ситуація зумовлена різними соціально-релігійними обставинами формування текстів, знайдених у Кумрані й інших місцях Юдейської пустелі. Ці місця населяли повстанці, як ми їх називаємо, з Масаді (70 р. н. е.) та «борці за свободу» – прибічники Бар-Кохби (132-135 рр. н. е.). Ці групи мали єврейські та грецькі біблійні сувої, які точно відображали настанови єрусалимського духовного центру; цьому не варто дивуватися, бо вплив Єрусалима на ці групи підтверджують інші факти. В одному з досліджень я спробував показати, що ці сувої скопійовано з головного варіанту книг Біблії, який зберігався у дворі Храму (*sefer ha-ʿazarah*). Проте кумранська спільнота не підпорядковувалася цим правилам, і знайдені в Кумрані копії дещо відрізняються від тих, що походять з інших районів Юдейської пустелі. Отож, другий висновок: *сувої Писання з районів Юдейської пустелі поза межами Кумрану в усіх деталях ідентичні середньовічному МТ*, бо їх написали люди, котрі дотримувалися правил Єрусалимського храму; протомазоретські сувої з Кумрану дещо віддалені від основного тексту. Тобто *сувої, знайдені в Юдейській пустелі в районах поза Кумраном, відображають МТ, тоді як кумранські знахідки охоплюють усі види сувоїв, які відображають різні тексти*. Це третій висновок.

Ми вже сказали, що МТ знайдено у різних місцях Юдейської пустелі, тому тепер перейдемо до текстів з Кумрану. Ще до віднайдення кумранських сувоїв було відомо, що МТ (текст нашої Біблії) був не єдиним текстом Писання, який використовували в античності. Загальноприйнятою була думка, що Тора самарянської спільноти (СП) достовірно представляє двотисячолітній текст, який відрізняється від МТ у багатьох значних і незначних деталях. Найбільші з них – довгі редакційні додатки СП. До того ж, значні й незначні відхилення від МТ були відомі й із Септуагінти; їх можна перекласти назад із грецької на єврейську. Найпоширенішим було припущення, що в дохристиянські часи існувало щонайменше три текстові блоки – МТ, СП й LXX. Проте тло цієї текстуальної різноманітності залишалося невідомим. Тепер, завдяки Кумрану, ми знаємо, що *на зламі епохи існувало багато різних сувоїв* (це наш четвертий висновок):

1. Спочатку звернімо увагу на кілька кумранських сувоїв, які *відрізняються від МТ багатьма дрібними деталями правопису й мови*. Не існувало фіксованих правил правопису єврейської мови, як не є фіксованим і правопис сучасного івриту. У МТ більшість книг написано кількома дефектними правописами. Великий сувій Книги Ісаї з групою подібних сувоїв відображає зовсім іншу систему правопису. Його правопис повноцінний, зокрема написання *ki* з алефом, *yatom* із внутрішнім алефом тощо. Ця група текстів також містить морфологічні нововведення, особливо щодо подовженої форми займенників (наприклад, *hiah*, *atemah*) і т. зв. паузові форми (наприклад, *yirdofu*)⁶.

2. *Сувої теж відрізняються незначними деталями, серед яких трапляються й помилки*. Наприклад, згідно з МТ у 1 См 1:24 Анна вирушає до Шіло «із трьома биками», а згідно з кумранським сувоєм 4QSam^a і Септуагінтою – «з трирічним биком». Це приклад помилки переписувача традиційного тексту (переноси, різночитання голосних). Інший приклад: у стиху 28 того ж розділу, згідно з текстом МТ, у храмі вклонявся Елкана. А згідно з кумранським сувоєм і LXX, це Анна вклонялася Богові. Зрештою, в цьому випадку активну роль Анни в поклонінні цілком могли замінити у МТ на роль Елкани.

3. *Сувої з низкою значніших розбіжностей*. 4QDeut⁴ і LXX мають кілька додаткових рядків наприкінці пісні Мойсея (Вт 32:43), яких немає у МТ. Цей кумранський сувій, який містить, імовірно, лише цю пісню, називає деталі, котрі можна описати як політеїстичні. Він має додаткову

⁶ Ці риси з'являються разом із писарськими особливостями, такими як написання в давньому єврейському письмі тетраграми замість імені Божого.

фразу у стиху 43: «схиліться перед Ним, усі боги» (והשתחוּ לו כל אלהים). Далі, згідно з цим сувоєм і LXX, Мойсей проголошує: «веселіться, небеса, з Ним» (הרנינו שמים עמו), на відміну від МТ: «веселіть, народи, Його народ» (הרנינו גוים עמו) (можливо, малося на увазі «ощасливіть, народи, Його народ»). Довший текст сувою з Кумрану і текст Септуагінти має всі ознаки оригінальності, бо подібні згадки про «зібрання богів» трапляються і в інших місцях Біблії, і в давнішій західносемітській літературі, наприклад, у клинописних текстах, знайдених в Угаріті (сучасна Сирія), що датуються бл. 1200 р. до н. е. Вчені переконані, що у МТ ці залишки політеїстичних вірувань видалено через цензуру.

Ми представили кілька прикладів відмінностей між сувоями. Також варто зіставити нову інформацію, одержану зі сувоїв Мертвого моря, з іншими джерелами. Отож, у 1947 р. в Кумрані ми знайшли єврейські сувої, текст яких відрізнявся від усього на той час відомого. *Серед кумранських сувоїв ми натрапили на справжні несподіванки, які напевду зробили прорив у дослідженнях єврейської Біблії.* Це п'ятий висновок. Ми знайшли в Кумрані єврейські сувої з текстом, близьким до джерела, з якого була перекладена грецька Септуагінта; із текстом, дуже близьким до Самарянського П'ятикнижжя; а також із текстом, не подібним до жодного відомого нам дотепер текстового зразка.

Напевно, найбільше відхилення бачимо в сувоях Єремії з печери 4, а саме 4QJer^{b,d}, зміст якого зазвичай узгоджується з LXX. Текст цих двох сувоїв коротший за МТ у багатьох аспектах, особливо в іменах і титулах. Наприклад, у 4QJer^d (Єр 43:6) маємо «Невузардан» замість «Невузардан, начальник охорони»; в тому ж стиху сувою читаємо «Годолія, син Ахікама» замість «Годолія, син Ахікама, сина Шафанового» у МТ. Не менш важливо, що у розділі 10 стихи 6, 7, 8 і 10 в цьому сувої відсутні, як і в LXX. Уривок, якого бракує в 4QJer^b і в LXX, ідентичний: він оспівує Господа Ізраїля, тоді як решта стихів висміюють ідолів безбожних людей. Важко уявити, що цю похвалу пропустив писар кумранського сувою. Натомість гімн про Бога був, напевно, доданий у видання МТ, щоб указати на різницю між ідолами і Богом Ізраїля.

Дивовижний факт про кумранські сувої: різні сувої знайдено в тих самих печерах. Це означає, що текстуальна розбіжність була в Кумрані радше правилом, ніж винятком. Доправлені в Кумран звідусіль, сувої розкривають текстуальну різноманітність, яка мусила бути характерною для Ізраїля загалом у добу III ст. до н. е. – I ст. н. е. *Текстуальна різноманітність у Кумрані та Ізраїлі загалом* – це наш шостий висновок. У сучасних дослідженнях ми повинні брати цей факт до уваги й обмежуватися лише МТ. Що ж стосується Кумрану, то на підставі співіснування

цих різних сувоїв неможливо зробити серйозні висновки щодо підходу кумранців до біблійного тексту, але можна ствердити, що вони не звертали уваги на текстуальні відмінності. При написанні сувоїв не існувало концепції однотипності їх подання. Водночас, мабуть, вона існувала в дуже важливому місці – у Храмі й фарисейських колах, де домінував МТ – головний текст Писання. За межами цього середовища, наприклад, у Кумрані, приймали всі тексти або, іншими словами, всі тексти були однаково авторитетними. Авторитет стародавніх сувоїв часто є предметом обговорення науковців. Отож, сувої МТ і СП засвідчували авторитет двох спільнот, у яких вони були утвердженими й поширеними; без сумніву, джерела LXX були авторитетними для грецьких перекладачів і багатьох інших спільнот. Інакше їх не переклали б грецькою мовою. Мені здається, що всі кумранські біблійні сувої були однаково авторитетними в Кумрані, зокрема й сувої з багатьма помилками та написані невнормованою системою правопису. Зрештою, сувій Ісаї часто використовували в кумранській спільноті – це видно із нотаток на полях і зі зберігання у глечичку. Водночас до того, як МТ став єдиним текстом юдаїзму, всі інші були однаково авторитетними в Ізраїлі, за винятком середовища використання МТ. Наш сьомий висновок: *усі тексти Писання були однаково авторитетними у стародавньому Ізраїлі, за винятком тих кіл, які створили та поширювали МТ.*

5. Текстуально-критичний підхід до Писання

У сучасному аналізі тексту Біблії дослідники починають свої студії з малих деталей, порівнюючи стародавні рукописи. Одне з наших завдань – спробувати зрозуміти, як виглядала єврейська Біблія, коли її писали у VIII, VII чи II ст. до н. е. Крім того, ми хотіли б знати, що сталося з текстом після того, як сформувалася його основна літературна форма, і як вона пізніше розвивалася та змінювалася. З одного боку, ми знаємо, що давні книги не написано за раз, а їх постійно переписували. Тож рідко коли траплялося, щоб певний етап становлення тексту можна було назвати «оригінальним» текстом Писання. Насправді на кожному з етапів написання літературний продукт вважали кінцевим. На підставі згаданих частин Книги Єремії багато вчених роблять висновки, що кумранські сувої разом із LXX відображають попередню стадію розвитку цієї книги, яку згодом було переписано у виданні МТ. Це дуже особливий випадок, який не повторюється з іншими біблійними книгами, що є серед сувоїв Мертвого моря. Проте кілька книг у грецькій Септуагінті справді відображають стадію, ранішу чи пізнішу за видання МТ.

У сучасній науці зростає усвідомлення важливості нових відкриттів у Юдейській пустелі. Беруть до уваги малі й великі деталі в тексті видань та коментарях. Захоплення цими відкриттями позаду, і настав час інтегрувати нове джерело інформації в наше тлумачення Біблії. МТ – одна з міцних опор нашої екзегези, але ми повинні розширити цю базу, додаючи дані з кумранських сувоїв, що також важливі для аналізу давніх текстів, а іноді навіть важливіші. Багато вчених розглядають МТ, СП, LXX і кумранські сувої з однакової перспективи, хоча визначити, які деталі кращі, повинна адекватна оцінка доказів. Якщо очікуване оригінальне прочитання віднаходимо у МТ, то за основу нашого тлумачення треба брати його, а інші прочитання будуть вторинними текстами. Якщо ж очікуване оригінальне прочитання міститься в немазоретському тексті, то потрібно дотримуватися аналогічної процедури. Відтак, наприклад, з'ясується, що коментарі до Книги Самуїла використовують – або повинні використовувати – дані з Кумрану і Септуагінти.

Висновки

Наприкінці нагадаємо сім висновків, зроблених під час цього аналізу:

- 1) консонантний каркас мазоретського тексту вже наявний і в сувоях із Юдейської пустелі;
- 2) тексти 25 біблійних сувоїв із районів Юдейської пустелі, що поза межами Кумрану, ідентичні в усіх деталях середньовічному МТ; протомазоретські кумранські тексти – менш близькі до МТ, але такі близькі;
- 3) сувої, знайдені в Юдейській пустелі поза Кумраном, відображають *тільки* МТ, а кумранські відкриття відображають текстуальну різноманітність усіх сувоїв;
- 4) тепер, завдяки знахідкам із Кумрану, ми знаємо, що на зламі епох існувало багато різних сувоїв;
- 5) серед кумранських сувоїв ми натрапили на справжні несподіванки, що сприяло прориву у вивченні тексту єврейської Біблії;
- 6) кумранські та й усі сувої з-над Мертвого моря демонструють текстуальну різноманітність;
- 7) у стародавньому Ізраїлі – за винятком кіл, які створили й увіковічили МТ – усі тексти Писання були однаково авторитетними.

З англійської переклав Андрій Вівчар